

نظریه‌ی
نشانه‌شناسی حروف
در
متون فارسی

دکتر حمیرا زمردی
دانشیار دانشگاه تهران

سرشناسه : زمردی، حمیرا، ۱۳۴۷ -
 عنوان و نام پدیدآور : نظریه‌ی نشانه‌شناسی حروف در متون فارسی / نویسنده: حمیرا زمردی.
 مشخصات نشر : تهران: زوآر، ۱۳۹۱.
 مشخصات ظاهری : ۲۹۰ ص.
 شابک : 978-964-401-476-5
 وضعیت فهرست‌نویسی : فیبا
 یادداشت : کتابنامه.
 یادداشت : نمایه.
 موضوع : نشانه‌شناسی و ادبیات.
 موضوع : نشانه‌شناسی.
 موضوع : ادبیات فارسی - تاریخ و نقد.
 رده‌بندی کنگره : ۱۳۹۱ / ۵۸ / ۹۸ PN
 رده‌بندی دیویی : ۴۰۱ / ۴۳
 شماره کتابشناسی ملی : ۳۰۵۹۴۴۲

انتشارات زوآر

- نظریه‌ی نشانه‌شناسی حروف در متون فارسی □
- نویسنده / دکتر حمیرا زمردی □
- دانشیار دانشگاه تهران □
- نظارت بر چاپ و صحافی / فرناز کریمی □
- نوبت چاپ / اوّل - بهار ۱۳۹۲ □
- شمارگان / ۱۱۰۰ نسخه □
- چاپ و صحافی / خاشع □
- شابک / ۵-۴۷۶-۴۰۱-۹۶۴-۹۷۸ □

□ تهران: خیابان انقلاب، خیابان دوازدهم فروردین؛ نیش شهیدنظری؛ پلاک ۲۷۸ □
 □ تلفن: ۰۳۲۵۴۶۶۶-۶۶۴۸۳۴۲۳-۶۶۴۸۳۴۲۴. نمابر: ۶۶۴۸۳۴۲۴ □

□ قیمت: ۱۴۰۰۰ تومان □

صفحات

پیش‌گفتار	۱
زبان و نظریه‌ی ادبی	۵
نشانه‌شناسی	۱۹
انواع نشانه‌ها	۳۲

فصل اول

نشانه‌های نوشتاری حروف	۴۰
بخش اول	۴۱
الف. تعینات فیزیکی و شکل ساختمانی حروف	۴۲
۱. نشانه‌های مبتنی بر خاصیت‌های حرفی	۴۸
۲. نشانه‌های شماییلی حروف	۵۳
۳. نمادهای اندامی حروف	۶۲
۴. نشانه‌های مبتنی بر استقلال شکلی حروف از یک‌دیگر	۷۳
ب. تعین بخشیدن به هر یک از نشانه‌های حرفی	۷۴
۱. تعین اجزاء حرفی واژه‌ها	۷۴
۲. تعین تعداد و شماره حروف واژه‌ها	۸۳
۳. تعین نشانه‌های آغازین حروف	۸۷
۴. تعین نشانه‌های میانی حروف	۹۴
۵. تعین نشانه‌های پایانی حروف	۹۵
۶. تعین نشانه‌های در آمیخته از حروف آغازین، میانی و پایانی	۹۶
۷. تعین نشانه‌های آغازین و پایانی حروف	۹۷
۸. تعین نشانه‌های حرفی در اشکال انقطاعی، اختصاری و استتاری	۹۸

۹. نشانه‌های وابسته به حروف ۱۰۰
۱۰. تعیین نشانه‌های متمرکز و وحدت یافته‌ی حروف ۱۰۲
۱۱. تعیین نشانه‌های اعتقادی حروف ۱۰۸
۱۲. تعیین انواع خط و نسخه‌ها ۱۳۰
- ۱۲/۱. تعیین خط به عنوان نشانه‌ی فردی و انحصاری ۱۳۷
- ۱۲/۲. تعیین خط براساس فنون و نسخه‌های مختلف مربوط به آن ... ۱۵۱
- الف. نسخه‌ی خوشنویسی ۱۵۱
- ب. نسخه‌های خطی نجومی، دعا، حرز و تعویذ، افسون و طلسم و فال ۱۵۸
- ج. نسخه‌های طبی و پزشکی ۱۶۵
- د. نسخه‌های مبتنی بر خط موسیقایی (نغمه‌نگاری) ۱۶۵

فصل دوم

- نشانه‌های آوایی حروف ۱۶۸
- نشانه‌شناسی آواها ۱۷۰
- بخش اول. اصوات ۱۷۲
- بخش دوم. اتباع ۱۷۶
- بخش سوم. نام آواها ۱۷۸
- بخش چهارم. واج آرایی ۱۹۵
- الف. هم حروفی (واج آوایی مبتنی بر صامت) ۱۹۵
- ب. هم صدایی (واج آرایی مبتنی بر مصوت) ۲۰۳
- بخش پنجم. جناس ۲۰۷
۱. جناس تام ۲۰۸
۲. جناس ناقص ۲۰۹

۲۰۹	۳. جناس خط
۲۱۰	۴. جناس لفظ
۲۱۱	۵. جناس زاید (مذیل)
۲۱۲	۶. جناس مرکب
۲۱۴	بخش ششم. نشانه‌های فراهنجاری آوایی
۲۱۵	۱. هنجارگریزی آوایی
۲۱۶	۲. نشانه‌های افزایشی
۲۱۷	- افزودن صامت یا مصوت
۲۱۸	- اِشباع
۲۱۹	- تشدید مخفّف
۲۱۹	- کاف تصغیر یا حسیب
۲۲۳	۳. نشانه‌های کاهش
۲۲۳	- حذف یک صامت
۲۲۴	- حذف یک مصوّت
۲۲۶	۴. ادغام
۲۲۸	۵. نشانه‌های تبدیلی
۲۳۰	۶. قلب
۲۳۳	۷. اِماله
۲۳۳	۸. معرّبات
۲۳۴	۹. تسکین
۲۳۴	۱۰. نشانه‌های باستان‌گرایانه و نشانه‌های غریب
۲۳۹	۱۱. نشانه‌های آوایی اِبداعی
۲۴۱	۱۲. نشانه‌های شطّحی

۲۴۷ نمایه‌ها

۲۶۹ منابع

www.ketab.ir

پیش گفتار

به جست و جوی نظام نو حروفم و وزنی

که روز و روزبهار را کنار یکدیگر

مدیح گویم و

طاسین عشق را بسرائیم

(محمدرضا شفیعی کدکنی)

شیوه‌ی ترسیم تصاویر خطی و شکل هندسی حروف همواره ذهن بشر متفکر را به خود مشغول داشته است. از قدیمی‌ترین تصاویر کشف شده بر روی دیوار غارها تا ابداع خطوط تصویری نظیر هیروگلیف و انواع دیگر آن و سپس تکامل و اختراع خط نو در تمدن‌های مختلف، شاهد تنوع اشکال حرفی هستیم.

گذشته از شکل فیزیکی و هندسی حروف، توجه به خاستگاه، ساختار ترتیبی، وجوه شمایی، اندامی و تشبیهی حروف در شگردهای برجسته‌سازی اهل زبان یا نویسندگان و شاعران و نیز تعین و تشخیص برخی از حروف الفبا، موجب مضمون‌سازی‌های شاعرانه و ادبی یا عرفانی و در نتیجه نظام‌مند شدن حروف شده است. چنان‌که در متون ادبی با شمار فراوانی از تصاویر، کاربردها و مضامین حرفی رو به رو هستیم:

الف بین کو سرور حرف‌ها شد چو پیوست خواهد به آخر شنید

(خاقانی، دیوان، ۸۶۶)

زلف ترا جیم کرد آن که او خال ترا نقطه‌ی آن جیم کرد

(رودکی، دیوان، ۴۹)

تیغ کینست نعوذ بالله آزو روح را چون بدن زتد به دو نیم

تا که از روی وضع نقش کنند شین پس از سین و حا فرود از جیم
(انوری، ج ۱، ۳۵۱)

آنچه دل داند حدوث است آنچه لب گوید حروف
من ز دل چون دانمت یا از زبان چون خوانمت
(سنایی، دیوان، ۱۰۵)

وتاریانه فرود آمد

و بار شکره کرد:

حروف: مبداء فعل‌اند و فعل: آب و درخت
و سبزه و لبخند

و طفلِ مدرسه و سیب

سیبِ سرخِ خدا

(شفیعی کدکنی، بوی جوی مولیان، از محاکمه‌ی فضل‌الله حروفی، ۶۱)
پژوهشگران غالباً ملاحظات و مباحث مربوط به وجوه نوشتاری و آوایی
حروف را تحت عنوان بازی‌های حرفی، تشبیهات حرفی، صنایع لفظی ادبی
همچون جناس و واج آرای می‌ مطرح کرده‌اند. از سوی دیگر مواردی از مباحث
آوایی حروف، در علم تاریخ زبان فارسی تحت نام مغربیات، ابدال، قلب، ادغام،
اشباع و یا در حوزه‌ی سبک‌شناسی تحت عنوان الف اطلاق، کاف تصغیر،
قاعده‌ی اِماله و ... آمده است. هم چنین مقالات و آثار مربوط به نشانه‌شناسی
متون ادبی اندک و بعضاً کلی و کوتاه به نظر می‌رسند.

در این پژوهش هدف ما از پرداختن به نشانه‌شناسی حروف آن است تا از
رهگذرِ ترسیمِ الگوی جامعِ ابداعی برای نشانه‌شناسی حروف به الگوهای